

Kovács Mihai

Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei

Bevezetés

Már közhelynek számít az, hogy a középkori püspökök számos pasztorációs, liturgikus, gazdasági, politikai és katonai funkcióval rendelkeztek. Ugyanakkor az sem volt ritkaság, hogy a püspökségeket kancelláriai vagy diplomáciai tevékenységük jutalmaként kapták olyan emberek, akik még pappá sem voltak szentelve. Azért, hogy sokféle kötelességüket teljesíteni tudják, a püspökök már a 13. és 14. század fordulója óta rendszeresen neveztek ki helynököket, akik mintegy alteregójukként működtek. A helynökök kinevezése kettős célt szolgált: egyrészt biztosította a helyi egyházi intézmények hatékony működését, másrészt növelte a püspök regionális hatalmát és tekintélyét.¹

A középkori Magyarország helynökeinek és helynöki intézményeinek irodalma meglehetősen szegényes. Az elmúlt évtizedekben mindössze néhány esettanulmány született, különösen az esztergomi érsekek vikáriusairól és néhány püspöki uradalom kezeléséről, a hangsúly ezekben is inkább a működési kérdésekre helyeződött, mint a személyzet problematikájára.² Bár nem rendelkezünk még a püspöki funkciókat ellátó személyekről szóló összetett prozopográfiai tanulmánnyal, el kell mondani azt, hogy az utóbbi negyedszázad alatt ez a módszer igen fontos eredményeket mutatott fel a magyar egyháztörténeti irodalomban, különösen a székes- és társaskáptalanok kutatásában.³ A jelen kutatást jelentős mértékben könnyíti a C. Tóth Norbert által nemrég publikált főpapi archontológia.⁴ A számos új adat mellett C. Tóth munkájának

Kovács Mihai (1990) – dokumentarista, BBTE, TRANS.SCRIPT Diplomatikai és Középkori Latin Oklevél-
Paleográfiai Központ, Kolozsvár, kovm2005@gmail.com

¹ Aaron Hope: *Bishops' Deputies and Episcopal Power in Medieval Law c. 1150 to c. 1350. = Episcopal Power and Local Society in Medieval Europe, 900-1400.* Ed. Peter Coss – Chris Dennis – Melissa Julian-Jones – Angelo Silvestri. Turnhout 2017. 195–217.

² Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a Reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv.* Levéltári Közlemények XLIV–XLV(1973–1974). 89–101; Erdő Péter: *Az esztergomi vikáriusi bíróság legrégebbi protokolluma.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok VII(1995). 1–2 sz. 63–72; Uő: *A középkori официálisi bírásokodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon.* Magyar Könyvszemle CXIV(1994). 1–4. sz. 117–129; Kerezsy Jenő: *Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje.* Erzsébetváros 1910; Holub József: *Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén.* Pécs 1943.

³ Lásd pl. Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában.* Bp. 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.); Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526).* Pécs 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.)

⁴ C. Tóth Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája (1458–1526).* Győr 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) (a továbbiakban: C. Tóth: *Főpapi archontológia*).

jelentősége abban is áll, hogy bevezetőjében tisztázza a különféle püspöki feladatot ellátó hivatalok hatáskörét. Az említett munkába a püspökök mellett bekerültek a liturgikus feladatokat ellátó segédpüspökök (*suffraganeus, vicarius in pontificalibus*), az egyházi bíróságokat vezető vikáriusok (*vicarius in spiritualibus*) és a püspöki uradalmak udvarbírái (*provisor curiae*), akik néhány esetben kormányzói (*gubernator proventuum*) vagy vikáriusi (*vicarius in temporalibus*) címmel is rendelkezhetek.⁵ Az egyházjog különbséget tett a püspök lelki (*spiritualia*) és világi (*temporalia*) hatalma között. A püspökök helyettesítésének megszervezése tulajdonképpen ennek a jogi elvnek az intézményi megtestesülése: a magyar főpapoknak nem volt egyetlen, minden feladatukat ellátni képes helynökük, mint jó néhány nyugat-európai társuknak,⁶ hanem a segédpüspök és a vikárius az egyházi hatalmat gyakorolták, az udvarbírók pedig a világot.⁷

Az alábbi esettanulmányban Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) helyetteseinek pályáját prozopográfiai megközelítésben szeretném bemutatni. A témaválasztást nagymértékben meghatározta, hogy Várdai bő egy évtizedes erdélyi működésének forrásadottságai szokatlanul kedvezőek, mivel családi levéltárának jelentős része fennmaradt a Zichy és Eszterházy családok iratai között. Az erdélyi káptalan magánlevéltárában és más levéltárakban és könyvtárakban fellelhető szórványos források további értékes adatokat kínálnak.

A vizsgált csoport kijelölésében nagyjából követtem C. Tóth Norbert eljárását, azzal a különbséggel, hogy kihagytam a vikáriatusi bírót (*iudex in officio vicariatus et causarum auditor generalis*), attól függetlenül, hogy a vikáriusi hivatal be volt-e töltve vagy sem, illetve belefoglaltam azokat a várnagyokat, akikről feltételezhető, hogy udvarbírói funkciókat is elláttak.

A vizsgált személyek pályájának rövid felvázolása a következő szempontok szerint történt: származás, tanulmányok, a csoporton belüli és a püspökkel való kapcsolatok, hivatalviselésre vonatkozó adatok. Ezt követi a prozopográfiai vizsgálat, amely a káptalani monográfiák kritériumai szerint határozza meg a kinevezés körülményeit, a lehetséges pályamodelleket és a kialakult kapcsolati hálózatokat.

Segédpüspökök

A más ügyekkel elfoglalt püspökök helyett látták el a főpapi funkció szentségi és liturgikus feladatait: bémáltak, templomokat és papokat szenteltek, stb. Feladatuk ellátásához szükséges volt, hogy felszentelt püspökök legyenek, ehhez valamely távoli, a hitetlenek földjén (*in partibus infidelium*) levő címzetes püspökséget szereztek meg a Szentszéktől.⁸

Várdai első ismert segédpüspöke Gyalui Dénes volt. Gyalui karrierje elején Gyalu (1498), majd Szászfenes püspöki birtokok plébánosa (1508) volt, 1508-tól kanonok, valószínűleg már Perényi Ferenc püspökségének vége fele címzetes argyasi püspök (1512–1526) és valószínűleg ugyanakkor erdélyi segédpüspök (biztos adatok: 1514–1520) is lett.⁹ Ezt a feltételezést megerősíti Várdai egyik 1513. évi levele, amely szerint a gyulafehérvári udvarbíró kívánságára nem

⁵ Uo. 10–13.

⁶ Édouard Fournier: *Les origines du vicaire général*. Paris 1922. 123.

⁷ Vö. Uo. 11.

⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 10–11.

⁹ Kovács Mihai: *Gyalui Dénes argyasi püspök, erdélyi segédpüspök és éneklőkanonok pályafutása*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. füzet. 40–42.

hajlandó leváltani a hivatalban levő segédpüspököt.¹⁰ Az új püspök idején Gyalui elnyerte az éneklőkanonokságot is (1517–1520).¹¹ Segédpüspöki működéséről kevés adat ismert. 1519-ben megerősített egy búcsúlevelet a beszerceiek kérésére.¹² A következő évben Várdai leváltotta a segédpüspökségből,¹³ 1521-ben pedig eltávozott Gyulafehérvárról, és belépett a pálos rendbe.¹⁴ Elképzelhető, hogy távozásában szerepet játszott a püspökkel való konfliktus, amely Jakab korábbi tordai főesperes végrendelete miatt alakulhatott ki.¹⁵

Utódja Szőgyéni *Jercinus* Damján kalcedoni címzetes püspök (1515–1535) volt. Az Esztergom megyei Szőgyénből származott, 1496 és 1502 között Krakkóban tanult, ahol megszerezte a szabad művészetek mestere címet. Lehetséges, hogy Itáliában szerezte meg kánonjogi doktorátusát valamikor 1513 előtt.¹⁶ Szőgyéni 1513-ig Várdai váci vikáriusa volt,¹⁷ később patrónusa hívására Gyulafehérvárra költözött. Gyaluit nemcsak a segédpüspökségben (1520–1521), hanem az éneklőkanonoki stallumban is követte (1521).¹⁸ Elképzelhető, hogy valamelyik főesperességet is betöltötte, eddigi kutatásaim során csak közvetett adatot találtam erre vonatkozóan.¹⁹ Segédpüspökként közreműködött Szécsi Bálint kanonok leváltásában.²⁰ 1522-ben Korotnai János bátmonostori udvarbíró közvetítette Várdainak Szőgyéni kérését, hogy tartsa meg tisztségeiben,²¹ azonban úgy tűnik, kérése nem teljesült, a következő évben már más segédpüspök volt Gyulafehérváron.²² Pelei Tamás kanonok feljegyzései rámutatnak arra, hogy elmozdításának hátterében a püspökkel való nézeteltérés lehetett,²³ ennek természete azonban egyelőre nem rekonstruálható. Szőgyéni visszatért Vácra, ahol gúti Ország János segédpüspöke lett (1525).²⁴

Várdai utolsó ismert segédpüspöke Felvinci János philippopolisi címzetes püspök (1524–1533). Korábbi karrierjéről nem ismerek biztos adatot, nem kizárt, hogy azonos lenne az 1514 és 1520 között említett Francus János nevű káplánnal,²⁵ annál is inkább, hogy 1524-ben, Felvinci

¹⁰ DL 82371.

¹¹ Kovács M.: *i.m.* 42.

¹² Albert Berger: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203-1570*. Aus dem Nachlass hrsg. von Ernst Wagner. 1. Bd. Köln–Wien 1986. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Bd. 11/1–II.) (a továbbiakban: Berger: *Regesten*), I. 664. sz.

¹³ Vö. DL 82554, DF 253778.

¹⁴ DL 29645, 29884; Gregorius Gyöngyössi: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremite*. Kiad. Hervay Ferenc Levente. Bp. 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova, tom. XI.) 180.

¹⁵ Vö. Kovács M.: *i.m.* 44–45.

¹⁶ Haraszti-Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok prágai és krakkói egyetemeken a középkorban. 1348-1525*. II. Bp. 2017. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) (a továbbiakban: Haraszti–Kelényi: *Prága és Krakkó II.*) 309. (3061 sz.); Uők: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban. 1100–1526*. Bp. 2019. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) (Haraszti–Kelényi: *Nyugat-európai egyetemjárás*) 373. (1371 sz.)

¹⁷ DF 269733.

¹⁸ DL 47434.

¹⁹ DL 82608.

²⁰ DL 47434.

²¹ DL 82608.

²² DL 82670, 82671.

²³ Lakatos Bálint: *Tamás Pelei's Glosses About the Personalities of the Transylvanian Chapter and Episcopal Court (1515–c. 1535). Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Eds. Bárány Attila, Györkös Attila. Debrecen 2009. 355.

²⁴ DL 208851.

²⁵ DF 253764; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. XII. Kiad. Lukcsics Pál. Bp. 1931. (a továbbiakban: Zichy XII.) 393, 410, 417.

püspöki kinevezése után, már egy másik káplán állt Várdai szolgálatában.²⁶ Kétségtelen, hogy Felvinci már korábban rendelkezett kanonoki címmel,²⁷ és 1524 szeptemberében már segédpüspökként működött.²⁸ Tisztségét Várdai halála után is megtartotta.²⁹

Vikáriusok

A vikárius (*vicarius in spiritualibus et causarum auditor generalis*) fő feladata az egyházmegyei bíróság vezetése volt.³⁰ A 14. század óta Erdélyben két vikárius működött, az egyik Gyulafehérváron, a másik pedig Tasnádon. A *foraneus*, a püspöki székhelytől távoli vikárius intézménye nem volt szokatlan a korabeli Magyarországon.³¹ A gyulafehérvári és tasnádi vikáriátusok világosan elkülönített joghatósági területekkel rendelkeztek.³² A gyulafehérvári vikáriátus a tasnádi bíróság fellebbviteli fórumaként is működött.

Várdai hivatalba lépésekor Rákosi Menyhért volt a gyulafehérvári vikárius (1502–1517). Valószínűleg erdélyi származású, de ma már nem lehet megmondani, hogy melyik Rákos nevű faluban született. 1485 és 1490 között Krakkóban tanult, elképzelhető, hogy 1493 előtt valamely itáliai egyetemen szerezhette doktorátusát szabad művészetekből és jogból.³³ A 15. század végén tasnádi vikárius volt (1498–1500), Kálmáncsehi Domokos püspök helyezte Gyulafehérvárra 1502-ben, de kanonokságot csak 1504-ben kapott.³⁴ Az 1514 és 1517 közötti időszakból több oklevele ismert, amelyekben papok közötti viszályokban vagy tizedügyekben intézkedett.³⁵ Ugyancsak az ő feladata volt a székesegyházi oltárigazgatók, kanonokok és főesperesek beiktatása.³⁶ Rákosi 1517-ig maradt hivatalban, amikor valószínűleg meghalt.

Utódja Stieröchsel (latinosan: *Taurinus*) István, a morva származású híres humanista, a *Stauromachia* szerzője. Taurinus a bécsi egyetemen szerezte jogi doktorátusát. Korábban Bakóc Tamás esztergomi érsek szolgálatában állt. Erdélybe való érkezésekor a hunyadi főesperességet is megkapta. Hivatalát 1519-ben bekövetkezett haláláig viselte.³⁷

Taurinus halála után, közel két évig az említett Szögyéni Damján töltötte be mind a segédpüspöki, mind a vikáriusi hivatalt, ami meglehetősen ritka gyakorlat volt a korabeli

²⁶ Bunyitay Vince: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista emlékezete*. Bp. 1893. 29.

²⁷ Konrad Eubel: *Hierarchia catholica medii aevi*. III. Monasterii 1923. 273; C. Tóth: *Főpapi archontológia*. 65.

²⁸ DL 82670, DL 82671; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 17.) (a továbbiakban: KmJkv) II.4047 sz.; DL 108294.

²⁹ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 65.

³⁰ Uo. 10–12.

³¹ Uo. 12; Marius Diaconescu: *Biserica catolică din Maramureș*. Satu Mare. Studii și comunicări XV–XVI (1998–1999). 286.

³² Például a DL 65473-ban található ártirt oklevél címettjei: „honorabilibus et discretis de Samson et Sarmassagh aliusque universis ecclesiarum parochialium plebanis ubivis sub iurisdictione Thasnadiensi existentibus”; DF 253548: „universis et singulis ecclesiarum parochialium plebanis ac vicis eorum gerentibus in et sub iurisdictione nostri vicariatus Transsilvanensis[...] in comitatu Albensi et alias sub preacta iurisdictione”.

³³ Harasztí–Kelényi: *Prága és Krakkó 256–257.*(2455 sz.); Harasztí–Kelényi: *Nyugat-európai egyetemjárás 370.* (1352. sz.)

³⁴ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 64.

³⁵ DF 253764, DF 253548.

³⁶ DL 82477.

³⁷ Taurinus karrierjéhez lásd Kovács Mihai: *Un caz de numire a arhidianilor de Hunedoara în prima parte a secolului al XVI-lea*. Banatica XXIX(2019). 31–40.

Magyarországon.³⁸ Bár időtartama rövidebb, Szőgyéni vikáriusi működése több forrásból ismert, mint a segédpüspöki. Több tized- és házasságjogi perrel kapcsolatos oklevele maradt fenn.³⁹

1521 júliusában már utóda, Tordai Etele Pál volt hivatalban (1521–1530).⁴⁰ Korábban a krakkói egyetem hallgatója volt, úgy tűnik, hogy – elődeivel ellentétben – nem szerzett semmilyen fokozatot.⁴¹ Már kinevezése előtt a székeskáptalan kanonokja volt,⁴² és közjegyzőként a vikáriusi hivatalban is megfordult.⁴³ Valószínűleg már vikáriusként szerezte meg a hunyadi főesperességet. Számos, perekkel és főesperessége anyagi ügyeivel kapcsolatos irata maradt fenn.⁴⁴ Figyelemre méltóak a papság erkölcsének reformálásával kapcsolatos intézkedései: 1522-ben a gyulafehérvári udvarbírárn keresztül üzenté Várdainak, hogy egy vizitáció és a bűnös papok azonnali megbüntetése sokkal hatékonyabb volna, mint a két évvel azelőtt megtartott egyházmegyei zsinat.⁴⁵ Elképzelését valóra is váltotta, ugyanabban az évben adta ki Nenkei Gergely kanonoktársának a vizitációra vonatkozó részletes útmutatást.⁴⁶ Egyetlen ismert, Várdaihoz írt levelében egy kanonok beiktatásáról és egy másik leváltásáról tájékoztatta a főpapot.⁴⁷ Tordai Pál 1524 után is megtartotta tisztségeit.⁴⁸

Az első ismert tasnádi vikárius a kutatott időszakból Gáspár oltárigazgató (1516–1518). Származásáról nem sikerült adatot találnom, igen valószínű, hogy a tasnádi vikárius nem azonosítható Újhelyi Gáspárral, aki a későbbiekben tasnádi, majd várdai udvarbíróként fordul elő.⁴⁹ Úgy tűnik, hogy Gáspár Várdai püspökségének elején kapta kinevezését, Beregszászi Imre helyébe lépvé.⁵⁰ Az új vikárius tanulmányaival kapcsolatban sem rendelkezem biztos információval: valószínű, hogy nem szerzett doktorátust, bár elképzelhető, hogy a krakkói vagy bécsi egyetemen megforduló azonos keresztnévű diákok egyike lehetett. Vikáriusi tevékenysége házasságjogi perekben hozott intézkedései és a környékbeli plébánosok ezekkel kapcsolatos jelentései révén ismert.⁵¹

Sziléziai vagy Görlitzi *Pelch* Gergely első említése tasnádi vikáriusként 1519-ből való. Érkezésének időpontja és származása alapján feltételezni lehet, hogy Gergely Taurinus ajánlására kerülhetett Várdai szolgálatába. Pelch is kánonjogi doktor volt⁵², már korábban szerzett győri kanonoksága (1505–1526) mellé megkapta a tasnádi plébániát is (1520–1524).⁵³ Tasnádi vikáriusként számos perattételi levele, kivizsgálási parancsa és ítéletlevele ismert.⁵⁴ Várdai halála után is hivatalban maradhatott.⁵⁵

³⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 10.

³⁹ DL 82565, 82569; DF 253778, 253778.

⁴⁰ DF 292014.

⁴¹ Haraszi–Kelényi: *Prága és Krakkó* 389. (3869. sz.)

⁴² DF 292014.

⁴³ DL 63006, 82554.

⁴⁴ DF 292014, 253781, 247721, 277791; DF 247717. (kivonata: Berger: *Regesten* I. 766. sz.); DL 47548.

⁴⁵ DL 82597.

⁴⁶ DL 32596.

⁴⁷ DL 82584.

⁴⁸ DF 247771, 244565, 277802. C. Tóth: *Főpapi archontológia* 67–68.

⁴⁹ Vö. DL 89073, 99268, DF 254522.

⁵⁰ DF 210847. Vö. C. Tóth: *Főpapi archontológia* 65–66.

⁵¹ DL 99221, 99268, DF 254522.

⁵² DF 278538.

⁵³ DL 65473. Lásd Köblös: *i.m.* 428.

⁵⁴ DF 278538, DL 65210, 56416, 65473, DF 210873.

⁵⁵ DL 82683.

A fenti kijelentésnek látszólag ellentmond az, hogy II. Lajos király 1524. évi oklevele Kőrösi Lászlót tasnádi vikáriusnak és plébánosnak nevezi.⁵⁶ Valószínűleg egyszerűen tévedésről van szó, ugyanis ezeket a tisztségeket korábban is, később is Pelch Gergely viselte. A hiba annál is inkább érthető, hogy Kőrösi valóban viselt tisztséget Tasnádon, ő volt ugyanis az udvarbíró. 1513-ban nemesként a püspöki bandériumban szolgált, tehát amúgy sem valószínű, hogy a későbbiekben klerikális tisztséget viselt volna.⁵⁷

A vikáriusi bíróság a vikárius hiányában vagy távolléte alatt is működött.⁵⁸ Két vikáriatusi (*iudex in officio vicariatus et causarum auditor generalis*) bíró tevékenysége ismert a vizsgált időszakból Gyulafehérvárról, úgy tűnik, hogy mindketten olyankor működtek, amikor a vikáriusi tisztség betöltetlen lehetett. Váradi Mihály kanonok 1518 januárjában volt vikáriatusi bíró, ez az időpont Rákosi utolsó és Taurinus első említése közé esik.⁵⁹ Enyedi Wolphard Adorján kanonok 1520 májusában adott ki oklevelet ilyen minőségben,⁶⁰ tehát Taurinus halála után és Szogyéni első ismert vikáriusi ténykedése előtt. Tasnádon Pelch Gergely helyettesként (*surrogatus*) két oltárigazgató, egy bizonyos Balázs (1520) és a már említett Gáspár (1522) működött.⁶¹

A gyulafehérvári vikáriatus számos jegyzőt is foglalkoztatott, a vizsgált időszakból ismert Nyíresi Tamás (1514),⁶² az említett Tordai Pál (1515–1520),⁶³ Váradi Sulyok László (1520–1521),⁶⁴ Siri Imre (1521),⁶⁵ valamint Szászsebesi Krisztián (1521)⁶⁶ nótáriusi tevékenysége. Némely jegyző kanonokságot szerzett,⁶⁷ és mindannyian önálló közjegyzői tevékenységet is folytattak.⁶⁸ Míg a gyulafehérvári vikáriusi oklevelek jobb alsó sarkában általában megjelenik a jegyző neve, a tasnádiak esetében a jegyzői aláírással ellátott oklevelek kivételszámba mennek. Az egyetlen ismert tasnádi jegyző Várdai püspökségének idejéből Farna Mihály (1520),⁶⁹ aki közjegyzőként is tevékenykedett,⁷⁰ akárcsak gyulafehérvári társai.

A vikáriusok leginkább a helyi plébánosokat kérték arra, hogy tartsanak vizsgálatokat vagy hívják a bíróság elé a peres feleket.⁷¹ Az idézéseket a templom kapujára is kifüggesztették.⁷² Bizonyos perekben a helyi papok ügyvédeként, tanúkként vagy peres felekként is megjelenhettek.⁷³

⁵⁶ DL 82681.

⁵⁷ DL 82368.

⁵⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 11–12.

⁵⁹ DL 82489.

⁶⁰ DF 246283.

⁶¹ DL 65473, DF 210874., az adatot Hegyi Géának köszönöm!

⁶² DF 253764.

⁶³ DL 63006., DF 246283.

⁶⁴ DF 253778, DL 82565, 82569. Sulyok László és Váradi László azonosításához lásd DL 82280.

⁶⁵ DF 253780.

⁶⁶ DL 47434.

⁶⁷ Tordai Pál – lásd feljebb.

⁶⁸ Nyíresi Tamás: DF 277683, 277713, 277716; Tordai Pál: DL 63006, 82554; Tonk Sándor: *A középkori közjegyzőség Erdélyben. Instituția notariatului public în Transilvania medievală*. Bp. 2019. 64; Siri Imre: DL 108294. (kiadása: Bunyitay Vince: *i.m.* 32.), Tonk: *i.m.* 56; Váradi László: *uo.* 59; Szászsebesi Krisztián: *uo.* 56.

⁶⁹ DL 65473.

⁷⁰ Tonk: *i.m.* 60.

⁷¹ DL 99221, 99268, 65473.

⁷² DL 65473.

⁷³ DL 65473, DF 277791.

A *Stauromachia* ajánlásában Taurinus panaszkodik arra, hogy vikáriusi teendői nem engednek számára időt az irodalommal való foglalkozásra.⁷⁴ Az esztergomi vikáriátus analógiájának ismeretében,⁷⁵ látva ugyanakkor a vikáriusi jegyzők és oklevelek tekintélyes számát, úgy tűnik, hogy a morva humanista panaszja nem lehetett pusztán irodalmi közhely, annak ellenére, hogy amint láttuk, rövid idejű gyulafehérvári hivatalviselésének alig maradt fenn írásos emléke. Akárcsak más magyarországi egyházi bíróságok, az erdélyi vikáriusok is kénytelenek voltak világi bíróságok elé áttenni pereiket az egyik fél kérésére.⁷⁶

Udvarbírók

Az udvarbírók (*provisores curiae*) minden világi ügyben helyettesítették a püspököket. Fő feladataik az egyes uradalmak adminisztrálása, az egyházi jövedelmek (tized, rendkívüli adók, census, *subsidia caritativa* stb.), az udvartartás és a földesúri bíróság vezetése.

Hivatalba lépésekor az udvarbíró szerződést kötött patrónusával, amely rögzítette kötelességeit és jogait, ugyanakkor megkapta az általa irányított uradalom javainak leltárát és a beszedendő adósságok jegyzékét.⁷⁷ Az udvarbíró feladata volt az uradalom bevételeinek és költségeinek számadáskönyvbe való beírása. Ezek a meglehetősen bonyolult számadáskönyvek külön-külön leltározták az egyes ingósgáttípusokat, a pénzbeli tranzakciókat pedig egy részletes és egy összegző számadáskönyvbe is bevezették.⁷⁸ A patrónus bármikor ellenőrizhette a számadáskönyveket. Amennyiben a számadás elfogadhatónak tűnt, a regiszterek visszakérültek az udvarbíróhoz és legtöbbször megsemmisültek. Ha azonban a patrónus nem fogadta el a számadást, akkor megőrizte udvarbírájának feljegyzéseit.⁷⁹

Az erdélyi püspöki birtokok három, a gyulafehérvári, a gyalui és a tasnádi uradalomba szerveződtek. Mindeniknek saját udvarbírája volt.

a) Végedi Imre *gyulafehérvári* udvarbíró (1513–1515) valószínűleg Arad megyéből származott,⁸⁰ és már 1513 előtt is a Várdaiak szolgálatában állt.⁸¹ 1514-ben már kanonoki stallumhoz jutott,⁸² kanonokként is megőrizte udvarbírói állását. Patrónusával folytatott gazdag levelezése többnyire a püspökség – nem csak a fehérvári uradalom⁸³ – gazdasági ügyeire vonatkozott.⁸⁴ A püspök nevében irányíthatta a másik két püspöki provizor tevékenységét,⁸⁵ egy alkalommal a

⁷⁴ Taurinus István: *Paraszi háború*. Ford. Geréb László. <http://mek.niif.hu/02500/02570/02570.htm> (2020. január 27).

⁷⁵ Erdő: *i. m.* 69.

⁷⁶ Bónis: *i. m.* 96–97.; DF 278538., DL 65210., 56416., 65473.

⁷⁷ DL 82622., 82623.

⁷⁸ Zichy XII. 365–429.

⁷⁹ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. = *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Szerk. Benkő Loránd et alii. Kvár 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) (a továbbiakban: Jakó: *Püspökség birtokai*) 114–115.

⁸⁰ DL 37796.

⁸¹ DL 82360; Végedi Imre pályafutásához lásd Vekov Károly: *Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete*. = *Emlékkönyv Kiss András születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. Kvár. 2003. 604–622.

⁸² DL 82391.

⁸³ DL 82371, 82409, 82411, 82412.

⁸⁴ DL 82371, 82374, 82385, 82386, 82389, 82394, 82411, 82412, 82413, 82415.

⁸⁵ DL 82371, 82368.

vikáriusnak is továbbította a püspök parancsát,⁸⁶ máskor az erdélyi nemesség Budára menesztett küldöttségével tárgyalhatott.⁸⁷ Végedi több nemest ajánlott Várdai szolgálatába, a végső döntést a püspök hozta meg.⁸⁸ Egy alkalommal javasolta a segédpüspök leváltását, a főpap azonban nem egyezett bele.⁸⁹ Az 1514. évi parasztháború idején ő vezette a püspöki bandériumot.⁹⁰ A következő évben már a tordai főesperességet is megkapta patrónusától (1515–1550). Mivel új állása elvileg összefüggött a lelkek gondozásával (*cura animarum*), le kellett mondania az udvarbírósról. Végedi Imre a továbbiakban is a püspök bizalmi embere volt, halála előtt Várdai kinevezte végrendelete egyik végrehajtójának.⁹¹

Utódja, Pusztaszentmihályi Tamás (1515–1524)⁹² szintén a püspök régebbi familiárisai közül került ki.⁹³ A királyság déli részéről származhatott, valószínűleg Bács megyéből. 1513-ban tasnádi udvarbíróként (1513–1515) kísérte el urát új egyházmegyéjébe.⁹⁴ Akárcsak elődje, Szentmihályi is intenzíven levelezett a püspökkel, a levelezés fő témái a püspöki jövedelmek adminisztrációja,⁹⁵ a bandérium fizetése vagy a vajdai kongregáción való részvétel.⁹⁶ 200 forintos fizetése⁹⁷ és egyéb jövedelemforrásai lehetővé tették a viszonylag magas életszínvonalat, ami például jelentős mennyiségű nemesfém tárgy birtoklásában nyilvánult meg.⁹⁸ 1524-ben Szentmihályinak el kellett hagynia Fehérvárt, hogy a királyi udvarban pereskedjen családi vagyonaért. Lukács nevű testvére helyettesítette, aki a *viceprovisor* címet viselte.⁹⁹ Tamás távolléte alatt a Szentmihályiak kegyvesztettek lettek a püspöknél, aki leváltotta és letartóztatta őket, mivel nem tudtak számot adni tevékenységükről. Hosszas per után¹⁰⁰ a Szentmihályiak szabadságukért cserébe 2500 forint fizetését vállalták¹⁰¹.

Szentmihályi udvarbírósa idején Kőrösi Mihály volt a gyulafehérvári várnagy. Munkájáért 25 forintnyi *sallariumot* kapott 1520 áprilisában.¹⁰² Utóbb gyalui várnagy lett.

1524-től a püspök öccse, Várdai Mihály vette át a püspöki jövedelmek adminisztrációját kormányzói (*gubernator proventuum episcopaliūm*) minőségben. Fizetése 400 forint és a plébánosok megerősítéséből származó bevétel. A püspöki jövedelmek kormányzója korábban a krakkói egyetem hallgatója volt, ahol valószínűleg nem szerzett fokozatot.¹⁰³ Rövid ideig

⁸⁶ DL 82396.

⁸⁷ DL 82371.

⁸⁸ DL 82368, 82371.

⁸⁹ DL 82371.

⁹⁰ DL 82405.

⁹¹ Vekov: *i.m.* 604–609; C. Tóth Norbert: *Várdai Ferenc végrendeletének utóélete. = Mezővárostól a rendezett tanácsú városig.* Szerk. Garda Dezső. Csikszereza 2011. (a továbbiakban: C. Tóth: *Várdai végrendelete*) 73–115.

⁹² A legtöbb oklevélben Szentmihályiként fordul elő, ezért a továbbiakban ezt a nevet használom.

⁹³ DF 235327.

⁹⁴ Lásd alább.

⁹⁵ DL 82597, 82599.

⁹⁶ DL 82599.

⁹⁷ Zichy XII.421.

⁹⁸ DL 82577.

⁹⁹ DL 82668.

¹⁰⁰ Lásd pl. DL 82638.

¹⁰¹ DL 82668.

¹⁰² Zichy XII.394. – Alvárnagya 1517-ben Ramocsa Imre (DL 31014.), 1520-ban pedig egy bizonyos Ambrus deák (Zichy XII. 403.) volt. Az alvárnagyokra vonatkozó adatokat Hegyi Gézának köszönöm!

¹⁰³ Haraszti–Kelényi: *Prága és Krakkó* 423.(4232. sz.)

kolozsi főesperes is volt (1517–1518),¹⁰⁴ majd bodrogi (1519–1526) és szabolcsi (1519) ispán.¹⁰⁵ Ferenc püspök halála után ő volt az egyik utódjelölt, II. Lajos király választása azonban végül Gosztonyi Jánosra esett.¹⁰⁶

Várdai Mihály kormányzósága alatt Farna Mihály volt a gyulafehérvári udvarbíró (1524–1525). Az eddig gyűjtött adatok alapján csak feltételezni lehet, hogy Farna irányította a gyulafehérvári uradalmat, felettese pedig minden püspöki jövedelmet kezelt. Eddig egyetlen közös tevékenységük nyomára bukkantam. A püspök halála után a káptalan perbe hívta őket azzal a váddal, hogy elfoglalták és Sárd birtokhoz csatolták az erdélyi káptalan egyik rétvét.¹⁰⁷ A kormányzóval ellentétben Farna Gosztonyi idején is folytathatta tevékenységét.¹⁰⁸

Szentmihálykő várának egyetlen várnagya ismert a vizsgált időszakból, név szerint Spácai István (1513–1520), Pozsony megyéből származó köznemes.¹⁰⁹ Nehéz megmondani, hogy a 16. század elején Szentmihálykő külön uradalommal rendelkezett-e, vagy Gyulafehérvárral együtt adminisztrálták, mint a század közepén.¹¹⁰ Egy 1513. évi levél szerint a vár jövedelmei nem voltak elégségesek annak fenntartásához, így a gyulafehérvári udvarbíró kellett kisegítse a várnagyot.¹¹¹ A vár jövedelmeinek természete és forrása egyelőre ismeretlen.

b) *A gyalui uradalom* első ismert adminisztrátora Dészázi Péter várnagy (1513),¹¹² Középszolnok megyei nemes. Családjá az erdélyi püspökkel pereskedett,¹¹³ valószínűleg ezért kellett távoznia valamikor 1514 májusa előtt. Utódja Derencsényi Miklós (1514) gömöri származású nemes volt. Derencsényinek két Várdai püspökhöz intézett levele ismert, mindkettő különböző pénzüsszegek küldésével kapcsolatos.¹¹⁴ Derencsényi korábban Szapolyai János erdélyi vajda szolgálatában állt,¹¹⁵ oda is tért vissza rövid gyalui tevékenysége után.¹¹⁶ Mind Dészázi, mind Derencsényi a várnagyi címet viselte, viszont tevékenységük, amely a gazdasági ügyek intézésére is kiterjedt, azt sugallja, hogy tulajdonképpen egyesítették a várnagy és udvarbíró funkcióit.

Derencsényi távozásának pontos ideje nem ismert. Mindenesetre 1517-ben már Szolnoki László volt a gyalui udvarbíró.¹¹⁷ Szolnoki a belsőszolnoki Kozárvárról származott,¹¹⁸ és – akár csak elődei – kevés időt töltött Várdai szolgálatában. Ugyanabban az évben már Szentmihályi Andrásnak adta át a vár adminisztrációját.¹¹⁹ A későbbiekben Szolnoki saját vagy felesége,

¹⁰⁴ DL 82477, 23075.

¹⁰⁵ C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. II. Megyék*. Bp. 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) (a továbbiakban: C. Tóth et al.: *Archontológia II.*) 79, 247.

¹⁰⁶ C. Tóth: *Várdai végrendelete* 81–83.

¹⁰⁷ DF 277788. Gálfi Emőkének köszönöm az adatot!

¹⁰⁸ C. Tóth et al.: *Archontológia II.* 68.

¹⁰⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai*. X. k. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizedik-kotet-9475/spaczay-csalad-korompai-9F7C/> (2019 december 30.).

¹¹⁰ Jakó: *Püspökség birtokai* 123–131.

¹¹¹ DL 82371.

¹¹² DL 82368.

¹¹³ DL 82505.

¹¹⁴ DL 82395, 82426.

¹¹⁵ DL 46980.

¹¹⁶ DF 271687.

¹¹⁷ KmJkvII.3619. sz.

¹¹⁸ Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Tomaj nem. 5. tábla: Losonci Bánfi (folyt.).

¹¹⁹ DL 82474. (kiadása: Zichy XII.379–380.)

Bánfi Katalin birtokperei kapcsán bukkan fel.¹²⁰ Az 1520-as években Szolnoki Szabolcs megyei szolgabíróként (1515–1521) pereskedett a Várdaiak ellen.¹²¹ Elképzelhető, hogy a konfliktus korábbi lehetett, és ez vezetett az udvarbíró elmozdításához.

Utódja, Szentmihályi András (1517–1524) a fent említett Tamás gyulafehérvári udvarbíró testvére volt. Már az 1510-es évek elejétől bizonyíthatóan Várdai szolgálatában állt András is, előbb munkácsi várnagyként (1514),¹²² majd tasnádi (1515–1517) és végül gyalui udvarbíróként. Egyszer a kolozsmonostori konvent előtt,¹²³ máskor a gyulafehérvári vikáriusi bíróságon képviselte patrónusa érdekeit.¹²⁴ 1520-ban a kolozsvári plébános értesítette a tizedek begyűjtéséről.¹²⁵ Egyetlen ismert, Várdainak írt levele olyan gazdasági ügyeket tárgyal, mint a bor ára vagy a vár javítása.¹²⁶

A fent leírt konfliktus következtében Szentmihályi András is a püspök börtönébe került. Várdai a 2500 forint kifizetése ellenére sem engedte szabadon, a volt gyalui udvarbíró fogságban fejezte be életét. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvében található egykorú bejegyzés röviden és nem túl hízogően jellemzi: *lator volt, meg holth*.¹²⁷

A Szentmihályi fivérek bebörtönzése után Dészázi Péter visszatért a gyalui uradalom élére (1524). Feladatát Kőrösi Mihály segítségével végezte. Mindketten szerepelnek várnagyi címmel Várdai végrendeletének végrehajtói között is.¹²⁸ Kőrösi családja valószínűleg a Középszolnok megyei Sámsonból származott.¹²⁹ Udvarbírói kinevezése előtt Kőrösi a püspöki bandériumban szolgált,¹³⁰ majd, amint említettem, az 1520-as évek elején fehérvári várnagy volt.

c) Várdai erdélyi püspökségének elején a két Szentmihályi testvér, Tamás, majd később András irányította a *tasnádi* uradalmat.¹³¹ Akárcsak a Szentmihályiak, utódjuk, Újhelyi Gáspár (1520–1521) is a Várdai család régebbi familiárisai közül került ki. Tasnádi szolgálata előtt is, azután is a család kisvárdai uradalmában tevékenykedett.¹³² Néhány éves tasnádi tevékenységéről kevés adat maradt fenn. Akárcsak a többi püspöki udvarbíró, ő sem kizárólag az uradalmi bevételek, hanem más egyházi jövedelmek kezelésével is foglalkozott.¹³³

Újhelyi 1523-ban tért vissza Kisvárdára. A következő évben Tasnádon már két udvarbíró működött, Tomori Zsigmond és Kőrösi László.¹³⁴ Kőrösi valószínűleg a korábban említett Mihály rokona, ő is már néhány éve volt a püspök szolgálatában.¹³⁵ A püspök bizalmi embere lehetett, ugyanis 1524-ben a Szentmihályi per kapcsán titkos információkat közvetített Várdai

¹²⁰ KmJKv II. 3637, 3762, 3922. sz.

¹²¹ DL 82509, 67201.

¹²² DL 82417.

¹²³ DL 89108.

¹²⁴ DL 82489.

¹²⁵ DL 82562.

¹²⁶ DL 82598.

¹²⁷ DL 36400.p. 269.

¹²⁸ DL 108294.

¹²⁹ KmJkv II. 3647, 4091 sz.

¹³⁰ Zichy XII. 397.

¹³¹ Uo. 493. keltezetlen számadáskönyv, amely tasnádi udvarbíróként említi. *Terminus ante quem*-je (1517 március 17.) Szentmihályi András első gyalui említésén alapszik.

¹³² Lásd DL 89073, 82622.

¹³³ DL 82549.

¹³⁴ DL 82681.

¹³⁵ DL 82368.

Mihálynak.¹³⁶ Ő is a végrendelet végrehajtói között szerepel.¹³⁷ Tomori Zsigmond rokona lehetett Pál kalocsai érseknek és István erdélyi alvajdának. Fennmaradt egyik jegyzete, amelyben összegezte a Szolnok, Ugocsa és Szatmár megyékből származó bevételeket.¹³⁸

Az udvarbírák magas társadalmi státusát mutatja az, hogy saját familiárisokkal is rendelkeztek.¹³⁹ Közülük kiemelkednek a gyulafehérváriak, akik püspökük megbizásából minden világi ügyet intéztek: irányították a többi udvarbíró tevékenységét, központosították a pénzt és információt, állandó kapcsolatban álltak a patrónussal, akinek jelentéseket tettek, és tanácsot adtak, ugyanakkor a főpap parancsait továbbították és végrehajtották, vezették a bandériumot, urukat képviselték az erdélyi kongregáción. Végediről és Szentmihályi Tamásról elmondható, hogy valóságos kormányzói voltak a püspökségnek, még akkor is, ha hivatalosan nem viselték ezt a címet. A három udvarbíró közötti hierarchiát szemlélteti az, hogy míg a gyulafehérváriak rendszeresen leveleztek a püspökkel, a többiek meglehetősen ritkán léphettek közvetlen kapcsolatba patrónusukkal.

A többi udvarbíró is kezelt egyházi jövedelmeket. A tized és egyéb egyházi jövedelmek adminisztrációja is a három udvarbíró között oszlott meg,¹⁴⁰ valószínűleg a korban jól ismert határok mentén.

Az eddig ismert adatok alapján úgy tűnik, hogy az erdélyi püspökség némely birtokán az udvarbírói és várnagyti tisztség nem volt elkülönítve.¹⁴¹ Gyulafehérváron valószínűleg egy időben működött udvarbíró és várnagy. A tasnádi adminisztrátorokat egy 1524. évi királyi oklevél *officiales et provisoeres*nek nevezi.¹⁴² A gyalui uradalom vezetőjét következtlenül hol várnagnak, hol udvarbíróknak hívják az oklevelek, azonban a két tisztség egyidejű betöltésére nincs adatom. A fogalmi következtelenséget jól példázza az, hogy a várnagnak titulált tisztségviselők is udvarbírói feladatot látnak el.¹⁴³ Szentmihályi András esete pozitív adatot is szolgáltat arra vonatkozóan, hogy Gyaluban egy személy volt a várnagy és az udvarbíró.¹⁴⁴ Egy 1525-ös bejegyzés alapján úgy tűnik, hogy Gosztonyi püspök idején Gyaluban már két külön személy lett volna a várnagy és udvarbíró, az utólag javított szöveg azonban némi bizonytalanságot sejtet a püspöki adminisztráció tisztségeit illetően.¹⁴⁵ Ugyanakkor Farna Mihály gyalui udvarbíró két hónappal később már udvarbírói és várnagyti minőségben tűnik fel.¹⁴⁶

A Szentmihályi fivérek pere az udvarbíroság megreformálásához vezetett. 1524-től Várdai elkülönítette a kormányzóságot a gyulafehérvári udvarbíroságtól, a másik két uradalomba pedig két-két udvarbíró-t nevezett ki. A reform célja valószínűleg a sikkasztások megakadályozása volt azáltal, hogy az udvarbírák egymást ellenőrizték. Várdai Mihály kormányzói kinevezése pedig valószínűleg tervezett utódlásának előkészítésére volt hivatott.

¹³⁶ DL 82664.

¹³⁷ DL 108294.

¹³⁸ DL 82687. (kiadása Zichy XII. 425–426.)

¹³⁹ DL 82368, 82371, 82599; Zichy XII.409.

¹⁴⁰ Ld. Hegyi Géza: *Tizedszedés és a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen-túli részein*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2010. 292–293.

¹⁴¹ C. Tóth: *Főpapi archontológia*12–13.

¹⁴² DL 82681.

¹⁴³ DL 82368.

¹⁴⁴ DL 89108.

¹⁴⁵ DL 36405. p. 383–384.

¹⁴⁶ DL 36402, KmJkv II. 4138. sz.

Prozopográfiai vizsgálat

A vizsgált csoport tagjai, amint említettem, a püspöki feladatokat ténylegesen ellátó személyek, azaz a segédpüspökök, vikáriusok, udvarbírák, kormányzók és azon várnagyok, akikről feltételezhető, hogy uradalmat is igazgattak. Természetesen, az elemzésbe nem kerültek bele a fentiek során említett *surrogatusok*, bírók, jegyzők, *viceprovisorok*.

Első látásra a nemesi származás fontosnak tűnik a püspök helyetteseinek kiválasztásában, de korántsem kötelezőnek, ugyanis a csoport tagjainak 62%-a nemes, a maradék 38% megoszlik a jobbágyok (9,5%), idegenek (9,5%), városiak (4,75%), székelyek (4,75%) és ismeretlen származásúak (9,5%) között. A kép sokkal világosabbá válik, ha funkcióik szerint különítjük el őket. Az összes világi adminisztrátor (udvarbíró, várnagy) nemes volt, a segédpüspökök és vikáriusok többnyire más társadalmi csoportokból származtak. A nemesek iránti preferenciának legalább két oka lehetett: a nemesek maguk is földbirtokosok voltak, így egyrészt rendelkeztek már birtokigazgatási tapasztalattal, másrészt saját vagyonukkal felelhettek az esetleges gondtalan vagy hűtlen kezelésért, ami a Szentmihályi fivérek esetében meg is történt. A tipikusan klerikális funkciók esetén a káptalanokról szóló esettanulmányok már kimutatták, hogy a származás nem játszott különösebb szerepet a tagok kiválasztásának szempontjából.

A klerikális és laikus funkciók közötti különbségek a csoport tagjainak tanultságán is megmutatkoznak. A hat ismert vikárius közül nem kevesebb, mint négy (Rákosi, Szőgyéni, Taurinus, *Pelch*) rendelkezett kánonjogi doktorátussal, egy ötödik (Tordai) biztosan járt egyetemre bár doktori címet nem szerzett, Gáspár tasnádi vikárius tanultságáról pedig semmilyen biztos adatot nem ismerek. A képzettebb *Pelch* Gergely megérkezésekor Gáspár át is kellett adja tisztségét. Érdekes Wolphard Adorján esete, aki rövid vikáriusi bírósága (1520) után jogi doktorátust szerzett, majd visszatért Erdélybe, és vikárius lett (1531–1544). Úgy tűnik tehát, hogy az alapos jogi képzettség feltétele volt a vikáriusi funkció betöltésének, a doktorátus pedig számottevő előnyt jelentett.

Másrészt a három segédpüspök közül csak egy volt kánonjogi doktor (Szőgyéni), a másik kettő (Gyalui, Felvinci) egyetemjárásáról nem rendelkezem semmilyen adattal. A tizenhárom világi adminisztrátor közül csak Várdai Mihály járt biztosan egyetemre, nyilván azért, mert bátyja fényes egyházi karriert szánt neki. Az egyetemi tanulmányok hiánya nem jelentette egyben a műveltség hiányát. A maradék tizenkét világi adminisztrátor szinte mindegyikéről biztosan lehet állítani, hogy írástudó volt. A funkció természetéből adódóan nem is meglepő az írás és olvasás ismerete. Legalább néhányukról biztosan lehet állítani, hogy nem ragadtak le a számadáskönyvek és magánlevelek szerkesztésének szintjén. Farna Mihály közjegyzői mivolta, Végedi főesperesi kinevezése, a Szentmihályi fivérek védekezésének megszervezése az 1524. évi per során¹⁴⁷ mind bizonyítják a fenti állítást.

Tisztségeik természetéből adódóan mindannyiuk számára fontos volt a püspökkel való személyes kapcsolat. Öt személy (Újhelyi, a két Szentmihályi, Végedi, Szőgyéni), a csoport 23,75%-a már erdélyi püspökké való kinevezése előtt szolgálta Várdait, egy további (Várdai Mihály) a püspök családjának tagja volt, Taurinus pedig maga írta, hogy az erdélyi főpap hívására költözött Gyulafehérvárra. Spácai, Derencsényi és Farna szintén Erdélyen kívüli területekről érkezett, egyelőre nem sikerült információt találnom a püspökkel való korábbi kapcsolatokról.

¹⁴⁷ Lásd pl. DL 26689.

Akárcsak a káptalanok esetében, a területi kapcsolódás is előnyt jelenthetett a tisztségek elnyerése érdekében. A csoport tagjainak egyharmada (Tomori, a két Kőrösi, Szolnoki, Désházi, Tordai, Felvinci) származott a püspöki vagy káptalani birtokokról vagy azok vonzáskörzetéből. Egy további személy, *Pelch* Gergely valószínűleg a csoport másik tagjához (Taurinus) való kapcsolódása révén került a püspök szolgálatába. Ugyanez feltételezhető azokról a személyekről, akik azonos család tagjaiként kerültek a püspöki familiába, mint a Szentmihályiak vagy a Kőrösiek, azonban a kutatás jelenlegi fázisában nem lehet megállapítani, hogy egyikük a másik révén került-e a püspöki szolgálatba, vagy inkább régebbi, családi, esetleg intézményi kötődések tették lehetővé felvételüket. Két személy (Gyalui, Rákosi) már Várdai kinevezésekor hivatalban volt, egynek származásáról (Gáspár) semmit sem lehet tudni, így ők ebből a vizsgálatból kimaradtak.

A származási hely felől vizsgálva a szelekciót és természetesen kihagyva a három nem értékelhető esetet, azt lehet mondani, hogy heten (39%) származtak az erdélyi püspökség területéről, tizenegyen pedig máshonnan (61%), és Várdai püspökségének idején költöztek Erdélybe. Érdekes megfigyelni, hogy az összes erdélyi és a már korábban hivatalban levő Gyalui is területileg kapcsolódott a püspöki vagy káptalani birtokokhoz.

A csoport tagjainak mobilitását illetően érdemes megfigyelni azt, hogy 1513-ban a korábbi segédpüspök és a gyulafehérvári vikárius hivatalban maradt, 1524-ben pedig mind a segédpüspök, mind a két vikárius megőrizte tisztségét. Ugyanakkor, 1513-ban Várdai leváltotta elődje összes udvarbíráját, ugyanezt tette Gosztonyi 1524-ben, egyedül az említett Farna Mihályt tartotta meg szolgálatában. Ez a gyakorlat általános volt a késő középkori Magyarországon.¹⁴⁸ A segédpüspöki és vikáriusi funkciók konkrétan meghatározott szentségi fokozathoz és kompetenciaszinthez kötöttek, hivatali jellegük konszolidáltabb volt, míg a gazdasági ügyek igazgatása továbbra is erősebben függött a személyes kapcsolatoktól.

Más szempontból nézve azt is lehet mondani, hogy a püspökök számára elsődleges volt a gazdasági és adminisztratív funkciók ellátása, ezért legmegbízhatóbb embereiket ezekbe helyezték. A segédpüspökök és vikáriusok többnyire a gyulafehérvári udvarbírón keresztül kerültek kapcsolatba a püspökkel. Az udvarbírók fontosságát Várdai Ferenc végrendelete is kiemeli: a végrehajtók – a püspök testvérei mellett – három kanonok (köztük a volt udvarbíró Végedi) és négy udvarbíró vagy várnagy, a két Kőrösi, Désházi és Korotnai János bátmonostori provizor.¹⁴⁹ Désházi és a Kőrösiek 100-100 forintot örököltek, amihez további 30-30 járult a végrehajtói feladat teljesítéséért, a segédpüspök néhány ornátust kapott Várdaitól, a vikáriusok pedig semmit.

Mindamellet, hogy a gyulafehérvári udvarbíró volt kétségtelenül a püspöki udvar legbefolyásosabb tagja, a püspök valóságos alteregoja, nem rendelkezett semmilyen hatalommal a vikáriusok és a segédpüspök fölött. Feladataik elég jól el voltak különítve ahhoz, hogy elkerülhető legyen a túl gyakori összetűzés, az esetleges konfliktusok elbírálását pedig a püspök magának tartotta fenn.

A különféle tisztségek viselői együttműködtek feladataik elvégzésében. Így például, a püspökség anyagi ügyeiért felelős udvarbírók a vikáriusi bíróság elé hívhatták a főpappal konfliktusban álló nemeseket.¹⁵⁰ Néha az együttműködés barátságokat vagy legalábbis személyesebb

¹⁴⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 11.

¹⁴⁹ Bunyitay: *i.m.* 32.

¹⁵⁰ DL 82489; a konfliktus lehetséges okának meghatározásához lásd DL 82598.

érdekközösséget szült, például a Szentmihályi fivérek pere során többek között Felvinci János segédpüspök és Végedi Imre tordai főesperes, volt gyulafehérvári udvarbíró, kezességet vállalt azért, hogy a Szentmihályiak ki fogják fizetni az ígért 2500 forintot.¹⁵¹ Amint feljebb láthattuk, a szolidaritást néha családi kötelékek is erősítették.

Egy 1521. évi oklevél rámutat arra, hogyan látták a püspökség vezető testületét a püspök ellen pereskedő megyesi papok. A megyesi dékánuság papjai egy pápai ügyhallgató előtt kérték, hogy a Szentszék akadályozza meg a püspököt, Udalrik örkanonokot, Végedit, Szentmihályi Tamást, Ambrust, a gyulafehérvári *viceprovisort*, Szőgyéni Damjánt és egy bizonyos Bálint deákat, aki az *officii procurator* címet viselte, az 1520-as egyházmegyei zsinat határozatainak végrehajtásában.¹⁵² Figyelemre méltó, hogy a gyulafehérvári udvarbíró, vikárius és segédpüspök mellett a felsorolás tartalmazza még két másodvonalbeli ember nevét is, egy *viceprovisorét* és egy ügyvédét, illetve a már ismert Végedi mellett Budai Udalrik örkanonokét. Ez a körülmény is felhívja a figyelmet a káptalan tagjainak hathatós közreműködésére a püspöki hatalom gyakorlásában, amely különálló vizsgálatot is érdemelne.

Egy másik kortárs forrás, Pelei Tamás kanonok feljegyzései a püspököt és néhány emberét, Szentmihályi Tamást,¹⁵³ Szőgyéni Damjánt¹⁵⁴ és Siri Imre titkárt,¹⁵⁵ egyformán harácsolónak, kapzsinak és megbízhatatlannak festi. A két forrást együttesen úgy is lehet értelmezni, hogy a püspöki udvaron kívüli klerikusok Várdait és embereit egységes testületként fogták fel. Azt is lehetne mondani, hogy a különböző tisztségviselők közötti együttműködést kitűnően sikerült kifelé is kimutatni.

Nyilvánvaló, a hivatali együttműködés és jó személyes kapcsolatok mellett konfliktusok is előfordultak. Korábban említettem már, hogy Végedi Imre gyulafehérvári udvarbíró javasolta Gyalui Dénes segédpüspök leváltását. Bornemissza Pál püspöki familiáris Várdai Mihály kormányzónak írt 1524. évi levele sejteti a püspöki udvaron belüli ellentéteket és intrikákat. Konkrétan Ferenc püspök arra gyanakodott, nyilván nem mindenféle rosszakaró sugallat híján, hogy testvére a Szentmihályi fivéreknek elárulná a perrel kapcsolatos titkait.¹⁵⁶

Az egyes püspöki helyettesek életpályájának részleges ismerete azt a következtetést teszi lehetővé, hogy egyikük sem jutott el a későbbiekben a püspöki méltóságig. Ugyanakkor megemlítendő az is, hogy a csoport kilenc tagja (Gyalui, Szőgyéni, Felvinci, Rákosi, Taurinus, Tordai, Végedi, Várdai Mihály, Tomori) erdélyi kanonok is volt, egy tizedik (*Pelch*) győri kanonoksággal rendelkezett, így a vizsgált csoport közel fele, pontosan 47%-a volt bizonyíthatóan valamely káptalan tagja. Nem meglepő, hogy majdnem mindegyik vikárius és segédpüspök kanonok is volt, egyedül a nagyon kevésbé ismert Gáspár tasnádi vikárius lehetett kivétel. Annál érdekesebb az, hogy néhány gyulafehérvári és tasnádi udvarbíró világi ember letére szintén szerzett kanonokságot. A legtöbb esetben a püspök emberei nem egyszerű mesterkanonoki álláshoz jutottak, hanem inkább a jobban jövedelmező éneklőkanonoki, örkanonoki vagy főesperesi címeket kapták. A két jelenség magyarázata egyrészt a késő középkorban különösen elhalványuló

¹⁵¹ DL 82670.

¹⁵² Rudolf Theil – Karl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Mediascher Kapitelsbis zur Reformation*. Hermannstadt 1870. 73–74.

¹⁵³ Lakatos: *i.m.* 354.

¹⁵⁴ Uo. 355.

¹⁵⁵ Uo. 358–359.

¹⁵⁶ DL 82665.

választóvonal a klerikus és laikus társadalom között, másrészt az a szinte abszolút hatalom, amit a magyarországi püspökök gyakoroltak a székeskáptalanok fölött.¹⁵⁷ Pelei említett feljegyzései rámutatnak arra, hogy a püspök embereinek kinevezései némi feszültséget okoztak a káptalanon belül, ez azonban sohasem nyilvánult meg nyílt ellenállásban.¹⁵⁸

A pályamodellek statisztikai értékeléséhez nincs elegendő adat, azonban a részletesebben ismert életrajzok lehetővé tesznek néhány megfigyelést. A klerikusok a püspöki vagy káptalani birtokok plébániáiról, illetve más egyházmegyék alacsonyabb hivatalaiból kerülhettek Gyulafehérvárra. A laikusok egyszerű familiárisokként kezdték pályájukat, a legtehetségesebbekre várnagságot, majd kisebb uradalmak kormányzását bízták, ezek közül néhányan nagyobb jövedelmek adminisztrálásához jutottak, vagy egyenesen a püspökség minden világi ügyének irányítását bízták rájuk, sőt még káptalani javadalmat is szerezhettek. A jegyzői pályát választók előtt mind a klerikális, mind a laikus hivatalok nyitva álltak. Mindenesetre a Szentmihályiak példája jól mutatja, hogy a vertikális mobilitásban nem csak felfelé volt út, a Várdai udvarában folytatott szolgálat komoly kockázatokkal járhatott. Mindenféle magyarázat nélkül elveszthették hivatalukat, sőt hűtlen kezelés gyanúja miatt még személyes szabadságukat is, jóllehet a Magyar Királyság törvényei védték a nemesi szabadságot.¹⁵⁹

A horizontális mobilitás aránya a vizsgált csoportban meglehetősen magas, hét személy (Gyalui, Szögyéni, a két Szentmihályi, Désházi, Derencsényi, Szolnoki) hagyta el Várdait erdélyi püspökségének bő évtizede alatt. Hogy ennek oka Várdai hírhedt jellege volt vagy egyszerűen korjelenségről volt-e szó? E kérdés megválaszolásához további kutatások szükségesek.

Összegzés

Az erdélyi püspökség egyházi és világi kormányzati struktúrája a 16. század elején nem mutat lényeges különbséget más egykorú magyarországi egyházmegyékhez képest. A vizsgált rövid időszak rámutatott arra, hogy ez a struktúra stabil volt, de nem merev, lehetővé tette a püspök által tudatosan meghozott vagy szükség diktálta reformokat, például a segédpüspökség és a vikáriusi hivatal ideiglenes egyesítését vagy két-két személy kinevezését bizonyos udvarbírói funkciókba.

A püspökkel vagy környezetével való kapcsolat igen fontos szerepet játszott egy-egy személy kiválasztásában, elegendő azonban nem volt. Úgy tűnik, hogy mindegyik tisztség betöltéséhez szükséges volt bizonyos szentségi fokozat vagy kompetenciaszint elérése. Az udvarbírák kiválasztásánál a nemesi származás is a kritériumok közé tartozott. A kiemelkedő személyek további egyházi javadalmakat is szerezhettek, függetlenül attól, hogy klerikális vagy laikus tisztséget töltöttek be a püspök szolgálatában. Tisztségeik természetéből adódóan viszonylag magas társadalmi státusuk teljes egészében a patrónus kezétől függött.

A vizsgált csoport tagjai között összetett kapcsolati háló alakult ki, amelynek körvonalazását csak részben teszik lehetővé a fennmaradt források. A gyulafehérvári udvarbíró állt legközelebb a püspökhöz, a többi udvarbíró fölött is, de nem volt a segédpüspök és vikáriusok felettese.

¹⁵⁷ Koszta László: *A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között = Dixit et salvavit animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegefü László tiszteletére.* Szerk. Jantsák Csaba et al. Szeged 2007. 99–119.

¹⁵⁸ Lakatos Bálint: *i. m.* 355.

¹⁵⁹ Kubinyi András: *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlatja.* Századok CXXVIII(1994). 293.

A különböző hivatalok közötti együttműködést baráti és rokoni kötelek könnyítették, kívülről a püspök helyetteseinek csoportja egységes és összetartó testületnek mutatkozott.

A már létező és más egyházmegyékben alkalmazott szervezeti struktúra és annak apró reformjai, a helyettesek személyének kiválasztása és a fölöttük gyakorolt ellenőrzés fontos tényezői voltak Várdai Ferenc püspöki hatalma konszolidációjának. A kutatás tér- és időbeli határainak kiterjesztése némiképp talán árnyalhatja a fenti következtetéseket.

Függelék

Várdai Ferenc püspök egyházi és világi helyettesei

I. Segédpüspökök

1. Gyalui Dénes, argyasi címzetes püspök 1512. X. 29.¹⁶⁰ – 1526¹⁶¹, erdélyi segédpüspök 1514. VI. 2¹⁶² – 1520. V. 31¹⁶³
2. Szőgyéni *Jercinus* Damján 1520. XI. 24.¹⁶⁴ – 1523. VI. 28.¹⁶⁵
3. Felvinci János 1524. IX. 2.¹⁶⁶ – 1533. II. 19.¹⁶⁷

II. Vikáriusok

A) Gyulafehérvári

1. Rákosi Menyhért 1502. VII. 24.¹⁶⁸ – 1517. VI. 15.¹⁶⁹
2. Stieröchsel (Taurinus) István 1518. III.¹⁷⁰ – 1519. VI. 11.¹⁷¹
3. Szőgyéni Damján 1520. XI. 24¹⁷² – 1521. IV. 10.¹⁷³
4. Tordai Etele Pál 1521. IV. 26.¹⁷⁴ – 1530. VII. 1.¹⁷⁵

¹⁶⁰ Eubel: *i.m.* III. 116.

¹⁶¹ Gyöngyössi: *i.m.* 180.

¹⁶² DF 277740.

¹⁶³ DL 82554.

¹⁶⁴ DF 253778.

¹⁶⁵ DL 82608.

¹⁶⁶ DL 82670, 82671.

¹⁶⁷ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 65.

¹⁶⁸ Uo. 63.

¹⁶⁹ DL 82477.

¹⁷⁰ Taurinus: *i.m.* Előszó

¹⁷¹ V. Kovács Sándor: *A Dózsa-háború humanista eposza*. Irodalomtörténeti Közlemények LXIII(1959). 453–454.

¹⁷² DF 253778.

¹⁷³ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 66.

¹⁷⁴ DL 82569v.

¹⁷⁵ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 66.

B) Tasnádi

1. Gáspár oltárigazgató 1513. IX. 1.¹⁷⁶ – 1518. V. 10¹⁷⁷
2. Sziléziai/Görlitz-i *Pelch* Gergely 1519. III. 18.¹⁷⁸ – 1524. XII. 31.¹⁷⁹

III. A püspöki uradalmak udvarbírái, várnagyai és a püspökség kormányzói

A) Gyulafehérvár

1. Végedi Imre udvarbíró 1513. VI. 29. – 1515. IX. 1.¹⁸⁰
2. Szentmihályi Tamás udvarbíró 1515. IX. 2.¹⁸¹ – 1523. IX. 8.¹⁸²
3. Várdai Mihály kormányzó 1524. III. 17.¹⁸³ – 1524. XII. 31.¹⁸⁴
Farna Mihály udvarbíró 1524. XI. 25.¹⁸⁵ – 1525. II. 7.¹⁸⁶

B) Gyalu

1. Désházi Péter várnagy: 1513. VIII. 04.¹⁸⁷
2. Derencsényi Miklós várnagy 1514. V. 9.¹⁸⁸ – 1515. II. 22.¹⁸⁹
3. Szolnoki László 1517. I. 22.¹⁹⁰ – 1517. III. 17.¹⁹¹
4. Szentmihályi András udvarbíró és várnagy: 1517. III. 17.¹⁹² – 1523. 09. 08.¹⁹³
5. Péter Deshazi, Mihály Körösi várnagyok: 1524. 10. 22.¹⁹⁴

C) Tasnád

1. Szentmihályi Tamás: 1513. VIII. 17.¹⁹⁵ – 1515. IX. 1.e¹⁹⁶
2. Szentmihályi András: 1515. IX. 1. – 1517. 03. 17.¹⁹⁷
3. Újhelyi Gáspár: 1520. 04. 15.¹⁹⁸ – 1523. XI. 21.¹⁹⁹

¹⁷⁶ DL 99221, lásd C. Tóth: *Főpapi archontológia* 66. (67. jegyz.)

¹⁷⁷ Uo. 66.

¹⁷⁸ DF 278538

¹⁷⁹ DL 82683, 82684.

¹⁸⁰ DL 82452.

¹⁸¹ Zichy XII. 375.

¹⁸² DL 82612.

¹⁸³ DL 82641.

¹⁸⁴ DL 82683, 82684.

¹⁸⁵ DF 277787.

¹⁸⁶ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 68.

¹⁸⁷ DL 82368.

¹⁸⁸ DL 82395.

¹⁸⁹ DL 89048., 82426.

¹⁹⁰ KmJkv. II. 3619. sz.

¹⁹¹ DL 82474.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ DL 82612. Testvére, Szentmihályi Tamás, még gyulafehérvári udvarbíró.

¹⁹⁴ DL 108294.

¹⁹⁵ DL 82371.

¹⁹⁶ Zichy XII. 375.

¹⁹⁷ Zichy XII. 423; DL 82474.

¹⁹⁸ DL 82549.

¹⁹⁹ DL 82623.

4. Tomori Zsigmond és Körösi László: 1523. XI. 21.²⁰⁰ – 1524. 12. 10²⁰¹

D) Szentmihálykői várnagy

Spácai István: 1513. VIII. 17.²⁰² – 1520. V. 27.²⁰³

Clerical and Secular Placeholders of Ferenc Várdai Bishop of Transylvania

Keywords: suffragan, vicar, provisor, episcopal placeholder, episcopal authority

The paper is a prosopographical analysis regarding the placeholders of Ferenc Várdai, bishop of Transylvania between 1513 and 1524. As well as in other bishoprics of late-Medieval Hungary, the exercise of episcopal authority was divided between three categories of personnel: the suffragan, the vicars *in spiritualibus* and the provisors of episcopal estates and revenues. Brief biographies of each member of the group are followed by the proper analysis. This shows that noble origin was necessary only for being a provisor, personal relationship with the bishop was important, albeit not sufficient, for the recruitment, a certain level of education and competence being also required for each office. The inquiry also partially reveals the complex relationship network between the members of the group. There is some evidence regarding the fact that the bishop and his entourage were perceived by other clerics as a united group, which allows the conclusion that the selection of placeholders was efficiently used in order to enhance the power of the bishop in local society.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ DL 82687, 82681.

²⁰² DL 82371.

²⁰³ Zichy XII. 399.